

ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL SCIENCE

Сатылганова Н.А.

**БОРБОРДУК АЗИЯДАГЫ АЙМАКТЫК ЖАНА ЧЕК АРА
КӨЙГӨЙЛӨРҮНҮН ТАРЫХЫНАН**

Сатылганова Н.А.

**ИЗ ИСТОРИИ ТЕРРИТОРИАЛЬНО-ПОГРАНИЧНЫХ ПРОБЛЕМ
В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ**

N.A. Satylganova

**HISTORY OF THE TERRITORIAL AND BORDER
PROBLEMS IN CENTRAL ASIA**

УДК: 904.8/94.5 (04)

Макалада Борбор Азиядагы тамыры кылымдардын тереңинде жаткан аймактык-чек ара маселелеринин булактары каралган. 1924-жылкы союздук республикалардын ортосундагы улуттук-аймактык бөлүштүрүүдөн кийин да айрым жерлерде аймактык талаш чечилбей келе жаткандыгы белгиленген. Аймактык аныксыздык чөлкөмдөгү өлкөлөрдүн мамилелерин туруксуздаштыруу мүмкүндүгү баса белгиленген.

Негизги сөздөр: аймактык-чек ара мамилелери, аймактык бөлүштүрүү, Борбор Азия чөлкөмү, союздук республикалар, Фергана өрөөнү.

В статье кратко рассмотрены истоки территориально-пограничных проблем в Центральной Азии, которые уходят своими корнями вглубь веков. Отмечается, что после национально-территориального размежевания 1924 г. между союзными республиками не прекращались споры за отдельные территории, которые так и не были разрешены. Подчеркивается, что территориальная неопределенность дестабилизирует отношения в регионе.

Ключевые слова: территориально-пограничные отношения, территориальное размежевание, Центральноазиатский регион, союзные республики, Ферганская долина.

In article sources of territorially-boundary, problems in the Central Asia, which leave the roots deep into centuries, are short considered. It is noticed, that after national-territorial delimitation of 1924 between union republics disputes for separate territories which and have not been resolved did not stop. It is underlined, that territorial uncertainty destabilises relations in region.

Key words: geographically-border relations, territorial demarcation, the Central Asian Region, the Federal Republic, the Ferghana Valley.

Мамлекеттин калыптануу жана анын коопсуздугун камсыздоо процессинде чек ара маселеси зор мааниге ээ болот. Бул маселе айрыкча Советтер Союзу көптөгөн көз карандысыз өлкөлөргө ажырап, алар мурда ээ болбогон реалдуу мамлекет белгилерин ала баштагандан кийин курчуду. Бүтүндөй постсоветтик мейкиндикти өз кучагына алган бул масштабдуу процесс мурдагы эбегейсиз чоң державанын он миндеген километр административдик чек араларынын мамлекеттик катары декларацияланышына алып келди. Ал эми мурдагы советтик республикалардын эл аралык дүйнөлүк саясий аренада өз алдынча субъект катары пайда болушу советтик мезгилде да болуп келген проблеманы андан бетер курчутуп гана тым болбостон, жаңы аймактык-этникалык чыр-чатактардын чыгышын шарттады. Дүйнөлүк саясатта жаңы тартиптин орноо жана жаңы борборлордун калыптануу шарттарында жөнгө салынган аймактык талаш-тартыштар айрым мамлекеттин да, тигил же бул бүтүндөй бир чөлкөмдүн да коопсуздугун камсыздоо чөйрөсүндө дестабилизация факторлордун сөзсүз түрдө өсүшүнө алып келет.

Борбор Азиядагы көз карандысыз мамлекеттерге мурдагы СССРден “мурас катары” келген аймактык-чек ара проблемаларынын тамыры тереңде жатат. Орто Азия Россия империясына киргенден кийин бул чөлкөмдүн административдик картасы олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Маселен, 1924-ж. Орто Азияны улуттук-аймактык бөлүштүрүүнүн жүрүшүндө түзүлгөн советтик республикалардын чек аралары административдик, экономикалык жана этникалык факторлорго карай аныкталган.

1924-ж. апрелинде РКП(б) БКнын Саясий бюросу Орто Азия бюросуна Орто Азияны улуттук-аймактык белгилери боюнча бөлүштүрүү тууралуу зарыл болгон бардык документтерди даярдоону тапшырган. Орто Азия бюросу бөлүштүрүү боюнча комиссия түзгөн.

1924-ж. 27-мартында бөлүштүрүү боюнча комиссия Түркстан КП БКнын пленумунда доклад жасап, анда курч дискуссия жүргөн. М.Паскуцкий (Орто Азия экономикалык кеңешинин төрагасы) «саясий жана экономикалык биримдик» максатка ылайыктуу экендигин тастыктап, ошондуктан Орто Азиядагы үч республиканы бириктирүүнү сунуштаган. Түркстан КП(б) БКнын мүчөсү В.Ходжанов Түркстанда өзбек, түркмөн ж.б. айрым улуттардын

жоктугунан улам аны айрым республикаларга бөлүү практика жүзүндө мүмкүн эместигин билдирип, дал ушул бөлүштүрүү “түрк урууларына” “өзбек”, “түркмөн”, “казак” ж.б. жасалма жарлыктарды тагууга алып келерин айткан. Буга карабастан пленум Түркстан АССРин улуттук-аймактык бөлүштүрүү жөнүндө чечим кабыл алган.

1924-ж. апрелинде РКП(б) БК бөлүштүрүү маселелерине байланышкан суроолорду алдын ала иштеп чыгуу үчүн борбордук аймактык комиссияны түзгөн, анын курамына жаңыдан түзүлүп жаткан республикалар менен автономдуу областтардан үч өкүл кирген. Практикалык маселелерди чечүү үчүн комиссиянын алдында өзбек, түркмөн, кыргыз (казак) улуттук бюролору түзүлгөн. Бул бюролордун алдына төмөнкүдөй конкреттүү милдеттер коюлган:

1. Саясий милдеттер – жаңыдан түзүлгөн улуттук республикалардын жана областтардын Конституциялары менен Декларацияларынын текстин даярдоо, уюштуруучулар съезддерин чакырууну даярдоо.

2. Аймактык милдеттер – жаңы улуттук түзүлүштөрдүн мамлекеттик чек араларын аныктоо жана алардын административдик-аймактык бөлүнүшүнүн долбоорлорун иштеп чыгуу.

3. Экономикалык милдеттер – бюджетти жана чарбалык планды түзүү, республикалардын Орто Азия банктарынын капиталдарына катышуу үлүшүн аныктоо, өнөр жай ишканаларын бөлүштүрүү, пахтачылыкты, суу чарбасын, тоо-кен өнөр жайын өнүктүрүү маселелерин иштеп чыгуу ж.б.

1924-ж. 12-июнунда РКП(б) Орто Азияны улуттук-аймактык бөлүштүрүү жөнүндө тарыхый чечим кабыл алган. Орто Азия элдеринин улуттук-аймактык чек араларын аныктоо, калктын улуттук курамын жана айрым улуттардын санын таттоо, бөлүштүрүү маселелерин бүткүл элдик талкуулоо, экономикалык маселелерди чечүү ж.б. боюнча даярдык иштери жүрө баштаган.

1920-ж. Бүткүл Россиялык демографиялык эл каттоонун материалдары боюнча Түркстан АССРинин улуттук курамы төмөнкүдөй болгон: өзбектер - 2 050 755 (39,3%); казактар - 1 091 925 (20,8%); кара-кыргыздар - 522 292 (10%); тажиктер - 399 912 (7,7%); түркмөндөр- 266 681 (5,1%); каракалпактар - 75 334 (1,4%); орустар - 536 671 (10,3%); башка улуттар (татарлар, армяндар, еврейлер ж.б.) - 278 393 (5,4%).

Бул эл каттоонун маалыматтары анчалык так болгон эмес: басмачылык кыймылдан улам Фергана областынын айрым уездеринде каттоо жүргүзүлгөн эмес; кыргыздар менен казактар жаңылыштык менен бир эле графага (кыргыздар) деп катталган; көпчүлүгү өздөрүнүн урууларынын аталышын көрсөткөн да, алар каттоочулардын каалоосу менен тигил же бул улутка кошулуп калган.

Өзбектер негизинен Фергана, Самаркан, Сыр-Дарыя жана Аму-Дарыя областтарын; казактар – Сыр-Дарыя жана Жети-Суу областтарын; тажиктер – Самаркан жана Фергана областтарын жердешкен; түркмөндөр негизинен Түркмөн (мурдагы Закаспий)

областын, каракалпактар – негизинен Аму-Дарыя областын түзүшкөн.

Кара-кыргыздар: Самаркан областын (Ходжент уездинин Баксаберген, Исфана, Чапкылык волостторун); Сыр-Дарыя областын (Аулие-Ата уездинин Баутерек, Джайлоо, Каракол, Кен-Кол, Талканов, Үр-Марал, Александров, Гродеков, Дмитриев, Николайпольск, Кош-Коргон жана Орлов волостторун); Фергана областын (Андижан, Кокон, Наманган, Ош, Фергана уездерин жана Памир районун); Жети-Суу областын (Пишпек, Пржевальск жана Нарын уездерин) ээлешкен.

Аймактарды чектөөнүн негизинде төмөнкүдөй принциптер жаткан: 1) улуттук белги; 2) жерди иш жүзүндө пайдалануу; 3) экономикалык жактан максатка ылайыктуулугу; 4) чек аралардын бирдиктүү мамлекет - СССР ичиндеги шарттуулугу. Дал ошол союздук өкмөт мамлекеттин бардык жерлерине жалпы союздук саясий, аскердик-стратегиялык жана экономикалык кызыкчылыктардан келип чыгуу менен ээлик кылган.

Негизинен адилеттүү болгон ушул принциптерди андан ары турмушка ашыруу карама-каршылыктарга алып келген. Биринчи принцип көчмөндөр турмушун жетиштүү түрдө эсепке алган эмес. Дайыма болуп турган миграциясы жылдын ар кайсы мезгилинде көчмөндөр тигил же бул аймакта калктын азчылык же көпчүлүк бөлүгүн түзөрүнө алып келген. Экинчи принцип маңызы боюнча Кокон хандыгы менен падышалык режимдин колонизатордук саясатынын натыйжаларын бекемдөөгө ыктаган. Үчүнчү принцип боюнча артыкчылык дыйканчылык менен алектенген элдерге (өзбектер менен тажиктер) берилген, бул жагынан көчмөн элдер зыянга учураган. Бөлүштүрүүдөн кийин республикалардын бири бирине койгон дооматтары көп болгон, бирок алар чечилбеген бойдон калган.

Союздук республикалар бирдиктүү мамлекеттин курамында жашаган мезгил ичинде да алардын ортосунда айрым аймактар боюнча талаш-тартыштар жүрүп келген жана алар көз карандысыздыкка ээ болгондон кийин бул маселелер жаңы күч менен кайра жаңырды.

Ошондой ишмердүүлүктүн натыйжасын биз бүгүн байкап олтурабыз. Суу жана жер ресурстарынын таңкыстыгынан улам күч алган аймактык аныксыздык Борбор Азия мамлекеттеринин, айрыкча чек арага жакын райондорунда чыңалуунун курчушуна өбөлгө түзүп жатат.

Совет бийлиги орногондон кийин башталып, бирок аягына чейин чыкпай калган улуттук-мамлекеттик түзүлүш – мурдагы СССРдин аймагындагы аймактык-этникалык кагылышуулар менен чыр-чатактардын болуп көрбөрөгөндөй курчушунун башкы себеби. Союз жетекчилигинин улуттук-аймактык бөлүштүрүү боюнча планы маанилүү даражада Борбор Азиядагы улуттук-диний каршылыктарды басуунун үстүндө иштегендигине карабастан, бөлүштүрүү формалдуу бойдон кала берген.

Борбор Азиянын кээ бир өлкөлөрүндө чек аралардын өз аймагынын бир бөлүгүнөн экинчи бөлү-

гүнө барууну кыйындыштырган укмуштуудай чийүүлөрү орноду. Маселен, Тажикстандын борборунан Ходжент областтык (мурдакы Ленинабад) борборуна жүк ташып жеткирүү үчүн Өзбекстандын аймагы аркылуу өтүү керек. Дагы бир мисал, азыркы учурда Кыргызстандын түштүк областтарынын (Ош жана Жалал-Абад) ортосундагы туруктуу коммуникациялык байланыштар Өзбекстандын аймагы аркылуу гана мүмкүн. Ошентип, мамлекеттик чек аралардын азыркы абалы түрдүү келишпестиктерге жем таштайт, алар аймактык дагы, этномаданий дагы кагылышууларга алып келиши мүмкүн. Өз кезегинде этникалык аралаш жер тилкелери жана аймактык чек аралар тууралуу талаш-тартыштар чөлкөмдөгү коопсуздуктун жалпы мейкиндигинин пайдубалын курууга жолтоо болуучу негизги фактор болуп эсептелет.

Фергана өрөөнү – чөлкөмдөгү туруктуулуктун өзүнчө бир талылуу жери. Негизинен алганда, чек араларды жөнгө салуунун чечилбегендиги делимитациялоо жана демаркациялоо, чек ара режимдерин аныктоо жана кийирүү маселелерин коюп гана тим болбостон, чек аралардын улуттук мүнөзү, же, тагыраак айтканда, алардын аймактарынын улуттук мазмуну сыяктуу ири этникалык проблеманы коюп олтурат. Мунун татаалдыгы дагы бир нерседе – Кыргызстан менен Тажикстандын, Өзбекстан менен Кыргызстандын чек араларынын ар тарабында жана, тескерисинче, ар бир мамлекетте анклав түрүндөгү бири-бирине ирегелеш турган жерлерде башка элдердин ири диаспоралары жашап тургандыгында камтылган. Тажикстандын этноулуттук түзүмүндө өзбек диаспораларынын “салыштырма салмагы” 24,4% түзсө, Кыргызстанда - 13,8%. Ал эми Өзбекстандын калкынын саны боюнча тажиктер - 4,8%, кыргыздар - 0,9% түзөт. Ушул эле учурда Өзбекстандагы кыргыздардын басымдуу көпчүлүгү (73,5%) Фергана өрөөнүндөгү үч областтын – Андижан, Фергана, Наманган областтарында жашайт. Эгерде Өзбекстандын калкынын жалпы санына карата (24 млн. адам) кыргыздардын саны өтө аз болсо, Кыргызстандын жашоочуларынын санына карата (5,4 млн. адам) 13,8% өзбектер (300 - 350 миң адам) - ири диаспора. Мына ушунда өзбектердин көпчүлүгү Кыргызстандын Баткен, Жалал-Абад жана Ош областтарында (Фергана өрөөнү) жашап тургандыгын эсепке алуу зарыл. Өзбек калкынын мынчалык көп санда экендиги чек араларды делимитациялоодо терс натыйжа берүүдө, себеби кыргыздар менен өзбектердин ортосундагы турмуш-тиричиликтик деңгээлдеги майда чыр-чатактар менен талаш-тартыштар өкмөттөр аралык кызмат кылууда.

Азыркы учурда кургак жерден өткөн мамлекеттик чек араларды аныктоо процессин КМШ боюнча Түркмөнстан гана толук аягына чейин чыгарды. Расмий Ашгабат Өзбекстан (сентябрь, 2000-ж.) жана Казакстан (июль, 2001-ж.) менен болгон мамлекеттик чек араларды делимитациялоо жөнүндө Келишимге кол койгон.

Өз чектерин биротоло делимитациялоого Казакстан да жакындап келатат. Коңшулары менен чек ара маселелери боюнча курч карама-каршылыктарды

чечүү менен, республика чөлкөмдө да, андан сырткары да тышкы саясатты жүргүзүүдө олуттуу артыкчылыктарга ээ болду.

Ошентип, Борбор Азияда мамлекеттик чек араларды аныктоо процессинде баарынан алдыда Түркмөнстан менен Казакстан баратат. Чөлкөмдөгү калган мамлекеттердин, айрыкча, Өзбекстан менен Кыргызстандын, Өзбекстан менен Тажикстандын, Кыргызстан менен Тажикстандын арасындагы аймактык келишпестиктер абдан олуттуу жана жан кейитерлик. Булардын ортосундагы чек аралар, эгерде расмий түрдө чек ара бар экендигин айтууга болсо, бүткүл Борбор Азиянын чыңалуу очогу деп атоого мүмкүн болгон Фергана өрөөнүндө жайгашкан.

Тактап айтканда, өзбек-кыргыз чек арасынын бүтүндөй периметри боюнча, түрдүү маалыматтарга ылайык, 70-100 талаш участкалар бар. Азыркы учурда узундугу 1300 км болгон биргелешкен кыргыз-өзбек чек арасынын 250 км жакын бөлүгү делимитацияланган. Ушул маселелерди чечүү үчүн түзүлгөн Өкмөттөр аралык комиссия өз ишинде көбүнесе өз ара карама-каршылыктарга байланышкан кыйынчылыктарга тушугууда.

Андан сырткары, Кыргызстандын аймагында эки өзбек анклав – Сох жана Шахмардан бар, түрдүү маалыматтар боюнча, анда 40-50 миң адам жашайт. Өз кезегинде, Өзбекстанда да кыргыз анклав – Ош областынын Кара-Суу районундагы Ак-Таш айыл өкмөтүнө караштуу Барак айылы бар, анын калкы 589 гана адам. Дүйнөлүк практикада анклавдарда кандайдыр бир аскер күчтөрүн кармоого жол берилбесе да, Сох анклавында Өзбекстан Республикасынын Куралдуу Күчтөрүнүн бөлүгү тургандыгы белгилүү.

Жогоруда аталган анклавдардын баарысы өз мамлекетинин негизги аймагынан ажыраган, бул болсо алардын калкы үчүн олуттуу кыйынчылык туудурууда. Ушуга байланыштуу жакында эле өзбек жетекчилиги тарабынан кыргыз кесиптештери менен Сох анклавы кеңири жер тилкеси аркылуу Өзбекстандын “материктик” бөлүгүнө кошулгудай кылып аймактарды алмаштыруу тууралуу макулдашуу түзүү аракети көрүлгөн. Алмашууда Кыргызстанга Сохтун түштүк бөлүгүн өткөрүп берүү сунушталган. Кыргыз тарап мындай макулдашууну пайдасыз деп эсептеген, себеби бул учурда эки район – Баткен жана Лейлек - өлкөнүн калган аймагынан толугу менен ажырап калмак.

Кыргызстан менен Тажикстан боюнча болсо, азаркы учурда алардын чек арасында 70ке чукул талаш участкалар бар. Алар, негизинен, Баткен областынын Лейлек районунда (Кыргызстан) жана Ходжент областынын Исфара району менен Тоолуу-Бадахшан автономдуу областынын Жерге-Тал районунда (Тажикстан). Бул эки мамлекеттин ортосундагы чек араларды делимитациялоо процесси өнүгүнүн алгачкы этабында турат. Анын үстүнө, эки өлкөнүн тең жетекчилери тигил же бул себептер менен маселени чечүүгө бел байлаша элек деп айтууга толук негиз бар.

Кыргызстандын аймагында Ходжент областынын Исфара районуна тиешелүү салыштырмалуу анча чоң эмес участок (130 миң км²) - калкы, ар түрдүү баалоолор боюнча 23-29 миң болгон - Ворух анклавды бар, анын калкынын 95% – тажиктер, 5% – кыргыздар. Аймактын бул участогу кандайдыр бир расмий, же тажик, же кыргыз бийлиги тарабынан иш жүзүндө көзөмөлгө алынбай келет. Бул аймакта болуп жаткан процесстерди эч ким териштирбейт, бул болсо радикалдуу маанайларды жайылтуу үчүн ыңгайлуу жагдайды түзөт.

Мындан да татаал жана узакка созулуп келаткан маселе – өзбек-тажик аймактык карама-каршылыктар. Тажиктер менен өзбектердин этникалык топторунун жайгашуусу иш жүзүндө Өзбекстан Республикасынын да, Тажикстан Республикасынын да чек араларына жана географиялык жайгашуусуна 50% дал келбейт. Бул, албетте, этникалар аралык да, мамлекеттер аралык да көптөгөн карама-каршылыктар үчүн жагдай жаратат.

Жогоруда баяндалганды жыйынтыктоо менен, Фергана өрөөнүндө чек араларды жөнгө салууну өз ара ыңгайлуу варианттардын жана компромисстердин негизинде, кандайдыр бир (экономикалык, сая-

сий же аскердик) басымсыз чечүү керектигин белгилөө зарыл. Албетте, эч кандай улуттук же этникалык чек аралар негизинде жакшы эмес. Бирок бир гана алгылыктуу жол бар: мамлекеттик чектер концепциясына этникалык мазмунду кийирүү аракеттеринен мүмкүн болушунча тезирээк баш тартып, канчалык жаман болсо да, 1924-жылдагы улуттук-мамлекеттик бөлүштүрүүдө аныкталган реалдуу чек аралар өңүтүнөн кароо керек.

Адабияттар:

1. Галиева З.И., Молдоев Э.Э. История государства и права Кыргызской Республики. - Бишкек, 2011. - С.316.
2. Стратегическая матрица Кыргызстана: перспектива, современность и сценарии будущего развития. - Алматы, 2007. - С.171.
3. История кыргызов и Кыргызстана. - Бишкек, 2000. - С.195.
4. Стратегическая матрица Кыргызстана: перспектива, современность и сценарии будущего развития. - Алматы, 2007. - С.172.
5. Стратегическая матрица Кыргызстана: перспектива, современность и сценарии будущего развития. - Алматы, 2007. - С.173.

Рецензент: д.и.н., профессор Айдаркул Каана